

Az írásjelek haszna

(A három pont — ... — üzenete)

1. A magyar nyelv értelmező szótára szabatos meghatározását adja az írásjeleknek, sőt fel is sorolja őket: „Olyan írott v. nyomtatott jel, amely a betűket, írásjegyeket kiegészíti, hangzásbeli árnyalatukat megjelöli, v. a mondatokat elkülöníti, tagolja, ill. a hangsúlyt, a hanglejtést és a beszédbeli szüneteket érzékelteti, ált. a jelentést szabatosabban feltünteti; (pl. az ékezet, továbbá: , . ? ! : ; ,, ” stb.)” Ezúttal a szócikk alpontjából érdemes megjegyezni a folytatást is: „V mely szót helyettesítő, v mely szám értékét módosító, v mely mennyiségtani műveletre, szövegbeli összefüggésre, viszonyra utaló írott vagy nyomtatott jel, pl. a fok (°), a paragrafus (§), a százalék (%), a tizedes (,) jele...” Tegyük hozzá: az írásjelekkel való célszerű gazdálkodás (pl. ismétlésük, kombinálásuk) még több lehetőséget is tartogathat, ahogyan a három pont például a mondat vagy a szöveg befejezetlenségét érzékelteti; eltérő páros használatuknak is jelentésértéke van, például a kérdőjel és a felkiáltójel együtt a mondanivaló bizonytalanságát jelentheti.

Van költőnk, aki versében következetesen él az írásjelek együttes hatásával. E tekintetben kiemelkedik Márai Sándor „Halotti beszéd”-e. Idegtépő szövegében emlékeztető kérdései (*Össze tudod még rakni a Margitszigetet?...*), a liturgia papi mondatai (*A halál gyötrelmei körülvettek engemet!...*), felkiáltásai (*Az nem lehet, hogy oly szent akarat...*), egymásra torlódó kérdései (*Mi volt egy nép? Mi ezer év? Költészet és zene? Arany szava?... Rippl színe? Bartók vad szelleme?*), hörgő, panaszt idéző sorai („*Testvért testvér elad...*”) stb. S hány mondat végén ott a három pont, valamennyi a tépelődés írásjelül alkalmazva.

2. Vegyük is — ezúttal — szemügyre a három pont gondolat- és érzelmkifejező funkcióját közelebbről! Helyesírási szabályzatunk külön pontot (a 264.-et) szenteli neki: „Három pontot teszünk a gondolat befejezetlenségének jeléül: „*De tart a harc... a kard s az ágyú / helyett most eszmék küzdenek. Meggondolni háborítlan, / Ami immár közelebb van...* stb. Három pontot használunk akkor is, ha valamely szövegből kihagyunk egy részt: ...*s rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk... Respublika, szabadság gyermeke / ...Köszöntelek a távolból előre! Stb.*” Most már az a kérdés, hogy miféle gondolat befejezetlenségét, s miféle szövegből hagyunk ki egy részt,

azaz hagynak ki irodalmi szövegeink. Magyarán: a nyelvi érzelm kifejezésnek milyen eszközt tanulmányozhatjuk a szóban forgó írásjelben azon felül, hogy a kihagyás technikai jeleként alkalmazzuk.

Lehet-e egyáltalában érzelm kifejező módja magának az írásjelnek? Az imént — Máraitól — idézett példák szerint nyilván nemcsak a mondatok pusztá tartalmának adnak nyomatékot, hanem modalitásának, ami „a beszélőnek a mondat valóságtartalmához való viszonya, ill. azok a nyelvi eszközök, amelyekkel ezt kifejezi” (ISZKSZ). Az a kérdés merülhet föl, hogy valóban betölthet-e egy nem nyelvi jel ilyen funkciót? Mert az világos, hogy például az indulatszók szófaji természetükkel önmagukban is teljesítik emotív funkciójukat: de az írásjeleket nem mondjuk ki (legföljebb a nevüket, ha például felolvasunk egy idézetet, közöljük előtte és utána: „idézőjelben mondjuk, idézőjelek között olvassuk” stb.). És mégis: a kimondatlan a szemünk számára mégis jelez valamit a kimondandóból. Irányítja felfogóképességünket a hangos beszéd számára. Írja is szabályzatunk 239. pontja: „Az írásjelek szerepe kettős. Részben a mondatok szerkezetét, tagolódását, részek-részleteik egymáshoz kapcsolódását tükrözik, részben némiképpen a beszédnek betűkkel ki nem fejezhető sajátosságaira, a hanglejtésre és a beszédbeli szünetekre utalnak”, továbbá: „Az írásjelek változatos és kifejező használata fontos eszköze az értelmileg és érzelmileg egyaránt árnyalt közlésmódnak, ezért csak szépíróktól fogadható el — egyes esetekben, tudatos eljárásként — az írásjelek részleges vagy teljes mellőzése.” Az *írásjel* elnevezés latin neve: *interpunkció* 'központozás', szempontunkból tehát szegényes megjelölése szerepüknek, hiszen irányítják kiejtésünket, hanglejtésünket, hangsúlyozásunkat, sőt — sokszor látható módon is — arckifejezésünket, taglejtéseinket is. A három pontot illetően mondhatjuk: sokszor gondolkodásunkat, sőt érzelmeinket is. Alábbi példasorozatunk még azt is kimutatja, hogy ennél többre is „képes” a pusztá három pont.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy még egy írásjelünk alkalmazásával is jelét adhatjuk annak, hogy elkülönülő gondolatsor kezdődik (246. pont), vagy az értelmezőt két gondolatjel közé tesszük (248. b) pont), közbevetést teszünk láthatóvá (250—252.), ha az idéző mondat követi az idézetet, vagy ha az idéző mondat az idézetbe iktatott közbevetésnek számít (256. b) és c) pont), írói párbeszédekben (258. pont) és közmondásokhoz, szállóigékhez, sarkigazságokhoz, jelszókhoz magyarázatot, kiegészítést fűzünk (259. pont). Érzelm kifejező szerepével ezúttal nem foglalkozunk.

3. A szövegben előforduló három pontnak — szabályzatunk idézett 264. pontja szerint — két szerepe lehet. Az egyik: gyakorlati segítséget ad abban az esetben, ha úgy akarunk rövidíteni, hogy számunkra csak tartalmilag

fontos részek maradjanak meg, s ezek grammatikai rendje változatlanul maradván simuljon bele a szövegösszefüggésbe. Ezeknek a részeknek — tesszük hozzá — önmagukban nincsen emotív szövegfunkciójuk, mivel csak technikai segítséget nyújtanak az íróknak: a rövidítő szándékból eredőleg. Annál inkább van azonban érzelmet közvetítő jelentősége az író szándékának kifejezésére, mikor a három pontot a közlés végén találjuk.

Napilapjainkban is találunk példát erre. *Hej, halászsok*. . . — szól a cím. Olvastára felkészít előtünk a népdal folytatása azzal a sejtéssel együtt, hogy a cikkben — ahogyan a népdalban is — a halászsok hálójáról akár énekelhetjük is: „Nem fogott az egyebet, / veres szárnyú keszeget”, azaz csekély értékű halat. Tehát kevésbé sikeres eseményt várunk a szöveg olvastán. S valóban: „Kíváncsian várom, mi lesz az első fogása a ma első munkanapját élő Központi Bűnüldözési Igazgatóságnak.” Attól tart az író, hogy a feketegazdaság „zavaros vizeiben” a különleges halászsok nem csupán apró halak kifogására fognak szorítkozni (Magyar Nemzet 1996. IX. 2.). Sejtésünk tehát igazolódik a címnek érzelmi húrokat pengető stílusfogása nyomán. A kis vezércikk szerzője célzatosan választotta meg a címet, amely a *Hej* indulatszóval is a fenyegető bizonytalanság érzését van hivatva jelezni: gyanakvást, bizonytalanságot kelt. Az idézett lap későbbi számában ugyancsak olvasható volt (IX. 11-én) ez a cím: „Csak egy kölniszóró. . .”. Egyelőre csak azt érezhetjük, hogy lekicsinylés rejtőzik a három pontban. A tárcza tartalma: egy volt rendőr a háború idején egy olyan lakásban rejtőzködött, amelyből a harcok csillapodásakor egy kölniszórórt vitt magával, most pedig — feltámadt lelkiismerete sugallatára — vissza akarta vinni, de csavargónak nézték, és elkergették. A cím ebben az esetben halványabb hangulati értékkel szerepelt a közlemény élén.

Tovább keresve a prózai alkotások címei között az érzelmi hatásúakat, a szépirodalomban nem sűrűn találunk hárompontosakat. Nincs ilyen a nagyobb gyűjteményekben (mint például az 1965-ben megjelent „A megőlt élet” című elbeszélés-gyűjteményben és — újabban — a könyvnapok alkalmával rendszeresen megjelent Körképekben is csak nagy ritkán. Mégis: Lengyel József „Így. . .” című elbeszélése élén ilyen cím áll. A szöveg lapjain temérdek hárompontos hely. Egy öreg, béna parasztembert ültet felesége a diófa alá a júniusi reggelen vagy inkább kora délelőttön. A nyűgös beteg a napfényt érezve felidézi gondolatait. „Mindenfélét gondolt. Bolondságokat” — olvassuk, s a felmerülő emlékek hárompontos végükkel végiglebegnek a sorokon, s csak menyének az érkezése hoz számára hírt az életről. . . S élteti még akkor is, amikor be kell kísérni az eső elől, de még akkor is, mikor már zúg a víz; de benne gazdai gondolatok és emlékek rajzanak. Villám, fekete

vihar; jajgatására az asszony rémülten szalad a kerítéshez, hogy a fiatalokat hívja. . . Remek lélekrajz: a három pontok a halál előtti állapotot érzékeltetik (Körkép 1972). Hol befejezett, hol befejezetlen mondatok csapongó gondolatok nyugtalan torlódásával szemben, az elmúlás meg nem változtatható kényszerűségével mesteri összképet alkot.

Végiglapozva a kötetet, fel-feltűnik a hárompontos megszakítás Rákosy Gergely „Erős küzdelem” című elbeszélésében: egy érkező hajóból kitóduló tömeg hömpölygését festi három pontokkal széttördelt, gondolatjelekkel tagolt és felkiáltójelekkel nyomatékosított indításában (425).

Somogyi Tóth Sándor végig párbeszédes elbeszélésében egy filozofáló szereplőnek a karakter és személyiség erejét előadó definíciójával szemben írja a választ rá: „Igaz, az erő múlhatatlanul fontos. . . az élethez, ugyebár, erő kell, minél nagyobb erő. . .” (492), a tagolással is érzékeltetve ellenvéleményének habozó ingatagságát.

Bertha Bulcsu elbeszélésében egy ollócsattogtató, munkához látó borbély kezeli a tanár urat, aki a háborúban hadnagyként szolgált. A borbély méhészkedik is:

- Az én mézem gyógyszer. A szív fiatal marad, az arc sima. . .
- Abból az akácmézből, ha van még. . .
- Egy kiló elég lenne. . .
- Vigyen kettőt. . . Soha nem lehet tudni. . . Hej, amikor az Oszkol völgyben ráakadtunk arra a cukorgyári melaszra. . . A hadnagy úr milyen igazságosan elosztotta. . .
- Százados voltam. . . (12)

És tovább folyik az emlékek felidézése, áthajlik az időszerű eseményekre: egy újabb találkozás alkalmával hasonlóképpen bontakozik ki a három pontok mögül a két jellem. Később is hasonlóképpen folyik köztük a párbeszéd, amíg — az elbeszélés végén — ki nem derül, hasonlóan három pontokkal tagolt beszélgetésben, a borbély és a tanuló lány közti párbeszédben, hogy milyen hitvány ember a magát századosnak mondott Borzsák:

- Ronda ember ez a Borzsák — mondta a tanuló lány.
- Ronda lenne? Nem hiszem. . . Kemény katonaember. . . Olyan katonás egy ember volt ez mindig, mintha nem is tanár lenne. . . Mint egy igazi katona a régi világban. . .

4. Helyesírási szabályzatunk idézett 264. pontja adja az első eligazítást a három pont alkalmazásáról. Hogy nem esett róla szó a korábbi kiadásokban, annak bizonyára az az oka, hogy a tudomány az írói (szépírói) megoldások írásos eszközeinek lehetőségei közé sorolta, szabályozásától ezért eltekintett. Pedig évszázadok óta használatos írásjel. Egy fölületes tájékozódás is meggyőzhet erről. Kíváncsian átlapozva a négykötetes „Magyar elbeszélők”

(Szépirodalmi Kiadó 1961.) köteteit, Bessenyei György Tariménese boldogoknak tartja azokat a fejedelmeket, „kik népeknek nem pénzével, hanem szívével kívánnak bírni”, s figyelmezteti a fejedelmet, ekképpen: „Valaki csak prédán kapkod, s a magához vonzó szeretetet hátrahagyja, veszedelemben forog!..” Nem kétséges, hogy a három pont a fenyegetés szolgálatában áll, s ezt a felkiáltójel is nyomatékosítja (1: 56). Kármán József Fannija mint a természet rajongója bekezdésnyi szövegrészben fejezi ki csodálatát a természet iránt, s egy méhecskét üdvözölve írja: „Nem félek én fullánkodtul... ó mérgesebb annál az embereké. Te azzal csak a bántót bünteted, egyező társaságokban közszerelemmel munkáltok... Az ember pedig az embernek teszi napjait keserűkké...” (1: 107). S tovább számos lap három pontjai festik a szentimentalizmus érzelmességét a 18. század végén.

Mellőzve a kínálkozó további adatokat, Arany Jánosnál azonban elidőzve néhány pillanatra, bizonyára emlékezünk a Toldi első énekében Miklós keserű kifakadására: Laczfi hetyke megszólításán („hé, paraszt!”) felfortyánva:

„Én paraszt? én?” (S most nem három pont következik, hanem — mintegy helyettesítve a három pontot:) — „Amit még e szóhoz gondolt, Toldi Györgyre szörnyű nagy káromkodás volt.” (A Toldi szerelmében sűrűn él a kifejező három ponttal.)

Századunk művészi prózájából Móricz Zsigmond elbeszéléseinek indulatokban gazdagon fogant soraiból, párbeszédeiből idézhetnénk az elhallgatást jelző három pontokat. Ezúttal jellemzésül néhány hely kínálkozik ide. Már a Hét krajcárban is, a csacsogás közben pénzt kereső csalogató hangzik el:

Pérez bácsi, gyere ki,

Ég a házad ideki... (Az izgatott várakozás cselekvésbe csap)

Azzal felfordítottam a házat.

5. Ha próza is ennyi lehetőséget nyújt lelki folyamatok tanulmányozására, szöveg reprodukcióra (felolvasásra) meg akár dramatikus megjelenítésre, kellő esztétikai elemzésre, akkor a versek három pontjainak tanulmányozása még elmélyültebb feladatokat kínál. Ritkán jeleníti meg ugyanis azokat az — eseményekhez kapcsolódó — beszédhelyzeteket, amelyek támpontokat nyújtanak a rideg pontok megszólaltatásához.

Nem mindig könnyű a minden írásjel nélküli versszöveg tagolása sem, márpedig ilyenek is bőségben jelennek meg. Egy csokorra való verset azok közül idézek, amelyek a Koszorú című gyűjteményben jelentek meg (Graf Rezső összeállítása, 1994. — Az Anyanyelvápolók Szövetségének kiadásában):

Szemlér Ferenc az édesanyjától tanult szavakról vall:

„Miattuk érzem, hogy itthon vagyok
a földön. . . élnem s küzdenem szabad. . .”

(Azaz: kötöttségben, illetőleg eltökéltségben.)

Takács Gyula versének hét szakasza közül négyben is ott van a három pont, többször kételkedő kérdőjelekkel is erősítve hatásukat sorjázza mondatait. A kérdőjelek pedig szinte kihívják a pontok nyomán támadt olvasói érzelmek megfogalmazását, amit adott esetben diákjainktól is elvárhatunk.

Magyar Lajos a Szabadság-ódájában felteszi a kérdést: „Ízét, csengését, lángját, fényét, / értelmét, mondd, érted-é a szónak?” — A vers szakasz végi három pontját hogyan folytathatnák, amikor a költő becsesebbnek tartja a szót a kenyéرنél, a víznél, a szerelemnél? — Van olyan vers is a gyűjteményben, amelyben a három pont szövegszervező erejű: Fehér Ferenc Újvidéken élt költő „Nyelv és varázs” című rapszodiája, amelynek pontjai tervszerűen tagolják tizenkét részegységre a költőben feltoluló emlékeket, gondolatokat, érzelmeket. Hogyan olvasná föl a diák ezt a verset?

Erdélyi Józsefet gyermekkorában keserves élmény érte. Íme:

„Vásárba mentek s nem vitték magukkal
a kisfiút. . . Elhúzták a delet,
megéhezett és átment a szomszédba,
a szomszédékhoz, átment a gyerek.”

(Ott egy sarokban ülve nézte végig, várva az invitálást, hogy a maradékból jut neki is majd.)

„Csak egy kanállal a tál fenekéről! . . .
Ült a kis szomszéd illedelmesen,
és nézve, nézte szívszorongva: hogy fogy
a nagy tál étel veszedelmesen. . .”

A kétszer előforduló három pont közül az első a gyerek még talán közböcs érdeklődését, a második (felkiáltójellel erősítve) kínzó vágyát fejezi ki, a harmadik ennek fokozásául a szívszorongását az éhség kínzó állapotában. Az utolsó, azaz a kilencedik szakasz szerint a kis nyomorult

„szörnyet halt a szomszéd ajtószarkánál.
Utána a kis-szék is felborult. . .” (Kis-szék)

S ebben a „felborulásban” már társadalmi méretű és vádoló keserűséget, kétségbeesést „üzen” a három pont. — (Egy fogalmazási feladat erejéig nem lehetne megmozgatni a hasonló korú — vagy akár a magasabb korosztályú — tanulókat véleményük és élményeik kifejezésére juttatására?)

6. Zolnai Béla, a stilisztika és nyelvesztétika kutatója (1890—1969) a következőket írja: „A pontozás jelenthet szókihagyást eufemizmusból, jelenthet érzelmes szüneteket. Ez a leggyakoribb, de a legolcsóbb íráseszköze a költőknek, akik könnyen azt hihetik, hogy a gondolatszegénységet három

ponttal pótolni lehet. Szomory Nagyasszonyában a szereplők jórészt három-pontokban beszélnek. . . mintha az írónak folyton elakadna a lélegzete, nem tudja szavakba önteni minden mondanivalóját, és túlfeszített idegességet akar éreztetni a hőseiben is. Arany szereti a pontozást. Felkiáltójel, kérdőjel előtt gyakran alkalmaz jelentős négy pontot: Szörnyű. . . ! ; Önkénti száműzés lőn menedéke. . . ? (A rodostói temető.) A leveleiben hosszú kipontozásokat is találunk: Pesten voltam. (Lev. I.: 400). Stefan George vezette be a költészetbe a két pont használatát, amely kisebb szünet akar lenni, mint a hárompont, de egyúttal erőtlenebb mondatzáró, mint az egyes pont” (Nyelv és stílus. Gondolat Kiadó, 1957. 93—94). A véleménnyel annyiban ma is egyetérthetünk, hogy a hárompontos írásjel használatának kérdése inkább tartozik a stilisztikába, mint a helyesírásstanba. Ismerve azonban a nyelv emocionális lehetőségeiről vallott nézetét, elmarasztaló ítéletét — ma már — merevnek találhatjuk. Szabályzatunk említett pontja szerencsésen marad meg a szakterület korlátai között, dicséretes azonban álláspontjának normaértékű tartalma. A stílus kutatás pedig érinti a kérdést, amikor szükséges: lásd például Tóth Árpád hárompontos megoldásainak mint a sejtetésre, hangulatérzékeltetésre szolgáló jellemzőit (Fülöp Lajos vizsgálata a Fábrián Pál és Szathmári István szerkesztette „Tanulmányok a századforduló stílus-törekvéseiről” című kötet 256—7. oldalán).

7. Igazából össze kellett volna vetni a hárompontos írásjelet a hasonló funkciót szolgáló gondolatjellel, hogy a különbség elemzésével egy metakommunikatív jelpár szerepét érzékletesebb megvilágításban értékelhessük. De behatárolt áttekintésünk annyit megengedhet, hogy hézagossá váló tárgyalásunk nyomán írásjelünk megismerésének pedagógiai hasznáról el lehessen mondani a következőket:

A tárgyalandó írásművek három pontjainak mind logikai-tartalmi, mind esztétikai-érzelmi szempontú szerepe tudatosításával a mű elemzése elmélyülhet. Értékelésének nemcsak elméleti, hanem gyakorlati haszna is kiaknázható különféle feladatok megoldásával: a jellel félbeszakított gondolat folytatását kívánhatjuk a tanulóktól (mintegy ráérző kiegészítéseképpen annak, amit az író elhallgat: felfedeztethetjük a szövegegészben játszott szervező jelentőségét). Két, esetleg több műben előforduló három pont különböző „mondanivalóját” összevethetjük: a megfelelő passzusok felolvastatásával, tehát előszóban, mimikával, sőt taglejtésekkel kísérve a szöveget győződhetünk meg a teljes értékű szövegfelfogásról; interpretációt kívánhatunk az írásjellel; a tanulók kreatív hajlamainak mozgósítása végett leírást, jellemzést, elbeszélést készíttethetünk írásjelünk alkalmazásával; párbeszédet figyeltethetünk meg és alkottathatunk egy-egy beszédhelyzet felkínálásával;

előadó (szépkiejtési) versenyre készülve próbára tehetjük közvetítőképességüket; önképzőkörben kamatoztathatják ismereteiket; drámaszöveg előadására készülve megvitathatjuk egy jelenet mindenoldalú (hangosító, kinetikus stb.) megjelenítését; stb.

Képzelet-, értelem- és érzelemfejlesztő, akár játékos tevékenység komplex lehetőségei rejlenek egy „egyszerű” írásjel életté varázslásában.